

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Worden zoals wij: Onderwijs en de opkomst van de geïndividualiseerde samenleving sinds 1945

Mellink, A.G.M.

Publication date
2013

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Mellink, A. G. M. (2013). *Worden zoals wij: Onderwijs en de opkomst van de geïndividualiseerde samenleving sinds 1945*.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 2: Verspreiding Ruimdenkendheid als verbindend ideaal (1952-1958)

In het najaar van 1951 werd het vertrouwde Nederlands Taalboek voor de R.-K. lagere school, inmiddels zeventien jaar oud en vijftwintig drukken in gebruik, onderwerp van nationale zorg. Piet Bakker, journalist en auteur van onder andere *Ciske de Rat*, had in het taalboek van uitgeverij Malmberg het verhaal ‘Van een jodenjongetje’ ontdekt. Het korte verhaaltje vertelde katholieke leerlingen over een joods jongetje, dat ‘bij de vervloekte Christenen’ stiekem een paar kruimels van het communiebrood had gesnoept.¹ Zijn vader, volgens het verhaal een echte christenhater, ontdekte het snoepgedrag en werd hierop zo boos, dat hij zijn zoon in de smeltoven gooide. Dankzij een snelle interventie van de Heilige Maagd Maria bleef het jongetje echter een wisse dood bespaard. Behendig klom het ventje uit de oven en viel zijn moeder in de armen. Vader werd na het voorval ter dood gebracht; moeder en zoon bekeerden zich tot het christendom en maakten het sindsdien goed.

Zeventien jaar lang stond de taal over het jodenjongetje in een katholiek taalboek zonder dat daarover ophef werd gemaakt. In het najaar van 1951 brak de commotie echter los. Verschillende kranten en tijdschriften vermeldden het geval, het katholieke tijdschrift *Ons Eigen Blad* wijdde maar liefst zes artikelen aan de taaloefening en het communistische Tweede Kamerlid Henk Gortzak riep de minister van Onderwijs ter verantwoording.² Op smalende toon wijdde Erasmus, een pseudoniem van onderwijsbestuurder J.C. de Gloppe, zijn column voor *Volksonderwijs* aan de katholieke reacties op het taallesje. ‘Ieder weet, hoezeer het roomse onderwijs het zelfstandig oordeel van zijn leerlingen tracht te ontwikkelen’, schreef Erasmus sarcastisch, ‘Welnu, 25 drukken van het bewuste boekje, zijn door tienduizenden roomse leerlingen gelezen en verwerkt. Niet één heeft er iets onverdraagzaams in gezien.’³ De auteur van het boekje was bovendien de universitair geschoolde B.L. van Maasland, die door de kerk allang van ‘dat mooie postje’ was afgehaald ‘als ie onverdraagzame stukjes in een

---

¹ Geciteerd in: *Volksonderwijs* jrg. 90, afl. 8-9, augustus-september 1956, 3; ibidem jrg. 86, afl. 2, februari 1952, 3. Het oorspronkelijke boekje van B.L. van Maasland heb ik helaas niet kunnen opsporen. *Volksonderwijs* vermeldt wel de vindplaats van het verhaal, dat moet zijn opgenomen in B.L. van Maasland, *Nederlandse taalboek voor de r.k. lagere school* deel 3 (vijftwintigste druk; 's-Hertogenbosch 1951) 96 (oefening 114).

² *Volksonderwijs* jrg. 86, afl. 2, februari 1952, 3; *HTK* 1951-1952, 21 december 1951, 1268.

³ *Volksonderwijs* jrg. 86, afl. 2, februari 1952, 3.

taalboek schreef.⁴ Daarom concludeerde Erasmus onverminderd sarcastisch ‘dat hij, die in het roomse verhaaltje onverdraagzaamheid zoekt, een vervelende anti-papist is’.⁵

De Gloppeer schreef met de trefzekerheid van iemand die het morele gelijk aan zijn zijde meent te hebben. Hij gaf woorden aan een breed gedragen gevoel dat de taalles op zijn minst van weinig smaak getuigde. Zo oordeelde de toenmalige minister van Onderwijs Theo Rutten in de Tweede Kamer dat de les over het jodenjongetje ‘een kindergeest niet gunstig zal aandoen’.⁶ Toch zag Rutten in het stuk geen belediging van ‘een bepaalde bevolkingsgroep’, zoals de joodse CPN-parlementariër Gortzak in een motie had gesteld. Omdat de minister inmenging in de inhoud van leermethodes bovendien strijdig achtte met de Nederlandse onderwijsvrijheid, zag hij van verder optreden af. Gortzaks verontwaardiging over het feit ‘dat het uitgerekend een Jood is, die, als zijn kind met Christenen in aanraking komt, zijn eigen kind in de smeltoven werpt’ bracht daarin geen verandering.⁷ Gortzak trok daarop zijn motie in om verwerping door de Kamer te voorkomen. Hoewel de discussie nog enkele maanden nasmeulde binnen de onderwijsorganisaties, beleefde het taalboekje nadien nog verschillende herdrukken. Pas toen de zaak in 1956 opnieuw aanhangig werd gemaakt, deed uitgeverij Malmberg het verhaaltje in de ban en werd de taalles over het jodenjongetje vervangen door een passend alternatief.⁸

In de discussie over de gewraakte taalles wogen leraren, onderwijsbestuurders en politici de onderwijsvrijheid en de plicht tot verdraagzaamheid jegens andersdenkenden tegen elkaar af. Veel parlementariërs hadden gemengde gevoelens bij de uitkomst van het debat. Hoewel een parlementaire meerderheid de motie-Gortzak afwees omdat zij de onderwijsvrijheid niet wilde aantasten, vielen de fractiewoordvoerders over elkaar heen om hun ongenoegen over de taalles uit te spreken. Pater J.G. Stokman van de Katholieke Volkspartij, die zich in felle bewoordingen tegen Gortzaks motie had gekeerd, wilde toch niet onvermeld laten dat hij de pedagogische inhoud van het leesboekje persoonlijk afkeurde.⁹ CHU-fractievoorzitter H.W. Tilanus, die de motie vanwege de onderwijsvrijheid niet steunde, had graag gezien dat de minister zich op persoonlijke titel van het verhaal distantieerde. Binnen de VVD en de PvdA vond dat standpunt weerklank. Klaarblijkelijk werd het feit dat de onderwijsvrijheid zegevierde als een ongemakkelijke overwinning gevoeld.

---

⁴ Ibidem.

⁵ Ibidem.

⁶ *HTK* 1951-1952, 21 december 1951, 1268.

⁷ Ibidem.

⁸ *Aanhangsel HTK* 1956-1957, nummer 2007, 2015.

⁹ *HTK* 1951-1952, 21 december 1951, 1267.

Dit ongemak was het symptoom van een moreel plichtsbesef dat in de jaren vijftig ontstond: de plicht tot ruimdenkendheid. Van oorsprong stond ruimdenkendheid als ideaal niet hoog op de onderwijsagenda. Protestanten, katholieken en openbaren hadden elk hun eigen grondslag en verhieven hun eigen wereldbeeld vanzelfsprekend boven dat van andersdenkenden. Ruimdenkendheid was hierdoor geen belangrijk ideaal en werd al snel uitgelegd als blijk van principeloosheid. Als ruimdenkendheid al werd gepredikt, was dat een stok om de hond te slaan: openbaren die katholieken en protestanten van splijtzucht en intolerantie betichtten omdat zij eigen scholen hadden opgericht, confessionelen die meenden dat de ‘neutrale’ overheidsschool het christendom de nek om wilde draaien. Intussen waren beide partijen overtuigd van hun eigen gelijk en koesterden zij de hoop dat de dwalenden zich zouden bekeren, dat andersdenkenden ooit eens zouden worden zoals zij.

Na de oorlog was dit zelfvertrouwen aangetast, niet omdat onderwijsorganisaties de wervingskracht van hun eigen grondslag betwijfelden, maar omdat zij zelf onzeker werden over hun grondslag en beginselen. Vooral katholieken en protestanten begonnen aan een herbezinning op hun eigen beginselen en vroegen zich, mede onder invloed van kritiek uit het openbaar onderwijs, af of zij de geloofsopvoeding van de jeugd op de juiste wijze aanpakten. In de jaren vijftig zette die zelftwijfel door en leidde zij tot een afnemende bereidheid om andersdenkenden de les te lezen. Voorstanders van protestants-christelijk, katholiek en openbaar onderwijs raakten minder overtuigd van hun eigen gelijk en matigden zich minder gemakkelijk een negatief oordeel over de ander aan. Hun interne onzekerheid werd een bron van zelfreflectie, met een groeiende ruimdenkendheid tegenover andersdenkenden als bijproduct.

De opkomst van deze reflexieve ruimdenkendheid, waarmee organisaties voor openbaar, katholiek en protestants onderwijs hun eigen neigingen tot intolerantie ter discussie stelden, is in bestaand historisch en sociaal-wetenschappelijk onderzoek vrijwel onopgemerkt gebleven. Deze blinde vlek wordt veroorzaakt door de hardnekkige veronderstelling dat het ideaal van ruimdenkendheid altijd al een pijler van het Nederlandse onderwijssysteem is geweest. Buitenlandse waarnemers hebben vooral de principiële aspecten van die ruimdenkendheid benadrukt.¹⁰ De Amerikaanse politicologen Stephen Monsma en Christopher Soper spreken daarom van ‘principled pluralism’ en veronderstellen dat het Nederlandse onderwijsstelsel is opgetuigd om uit principiële overwegingen ruimte te bieden aan een veelheid van

---

¹⁰ Vgl. Christopher Bagley, *The Dutch Plural Society. A Comparative Study in Race Relations* (Londen 1973) vii; Monsma en Soper, *The Challenge of Pluralism*, 203.

levensbeschouwelijke grondslagen.¹¹ Nederlandse historici, politicologen en sociologen accentueerden juist de pragmatische kant van het Nederlandse pluralisme, dat zou zijn ontstaan door een soepele samenwerking van verzuilde elites en een grote volgzzaamheid van de eigen achterban.¹² Beide interpretaties veronderstellen niettemin een harmonieuze samenwerking tussen de geloofsgemeenschappen onder wederzijdse erkenning van verschil. Deze ruimdenkendheid is echter geen tijdloos gegeven. Zij is in het Nederlandse onderwijs wel ontstaan, maar dateert pas uit de jaren vijftig.

Dit tweede hoofdstuk gaat over deze opkomst van ruimdenkendheid als ideaal. Aan het begin van de jaren vijftig was reflexieve ruimdenkendheid – de neiging van levensbeschouwelijke gemeenschappen om hun eigen principes af te wegen tegen de eis van respect voor andersdenkenden – een marginaal verschijnsel. Het voorbeeld van het jodenjongetje illustreert dit: zelfs als het ging om een precair en pijnlijk verhaal waarin een joods jongetje door zijn joodse vader in het vuur werd gegooid, zegevierde het recht van katholieken om hun religieuze denkbeelden op deze manier te uiten, hoe grievend dat ook voor anderen mocht zijn. Met de groeiende herbezinning op eigen beginselen die na de oorlog was ontstaan, verloren onderwijsorganisaties echter de bereidheid om dat recht actief te gebruiken. Katholieke en protestantse leraren en onderwijsbestuurders vroegen zich steeds openlijker af of zij de eigen geloofsbeginnselen wel voldoende aan hun leerlingen overdroegen, of zij het godsbesef van de jeugd op de juiste wijze stimuleerden, of zij zich niet lieten inpalmen door starre organisaties of ‘zuilen’ – een begrip dat in de jaren vijftig een snelle opmars maakte.¹³

De knagende twijfel aan eigen beginselen en aan de wijze waarop protestantse en katholieke kinderen als gelovigen werden opgevoed, tastte ook de heersende vijandsbeelden in het onderwijs aan. Voorstanders van protestants, katholiek en openbaar onderwijs stelden zichzelf de vraag of de morele superioriteit tegenover andersdenkenden waarop zij zich beriepen daadwerkelijk gerechtvaardigd was. Hieruit ontstond voorzichtige toenadering tot andersdenkenden, een toenadering die niet berustte op doelbewuste principes of een wens tot harmonie, maar voortkwam uit onzekerheid over het eigen gelijk. Die onzekerheid speelde een essentiële rol in de ontmanteling van de collectieve

---

¹¹ Monsma en Soper, *The Challenge of Pluralism*, 51.

¹² De toon voor deze interpretatie van verzuiling is gezet door de politicologen Arend Lijphart en Hans Daalder en heeft sindsdien veel navolging gekregen, ook buiten de politicologie. Vgl. H. Daalder, ‘Politicologen, sociologen, historici en de verzuiling’, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 100 (1985) 52–64, aldaar 56–58. Een hedendaags historiografisch overzicht van het verzuilingsdebat wordt geboden in Van Dam, *Staat van verzuiling*.

¹³ Van Dam, *Staat van verzuiling*, 105–106.

strijdlust in het Nederlandse onderwijsbestel en bevorderde de samenwerking tussen protestanten, katholieken en openbaren. Ze zorgde er echter tegelijkertijd voor dat de institutionele vertwijfeling over de eigen beginselen en grondslagen zich binnen het Nederlandse onderwijsstelsel verspreidde. Het 'worden zoals wij' kwam onderwijsorganisaties steeds minder gemakkelijk over de lippen. Langzamerhand verspreidde zich de gedachte dat beginselen niet collectief moesten worden afgekondigd, maar pas van waarde werden als zij persoonlijk werden beleefd.

Crisisbesef

Binnen de vereniging Volksonderwijs, de belangenbehartiger van het openbaar onderwijs in Nederland, ging in het najaar van 1950 de vlag uit. 'Bravo Amsterdam!', schreef de redactie van *Volksonderwijs* in het oktobernummer, nadat zij opgetogen kennis had genomen van een onverwachte wending in de onderwijsstatistiek: voor het eerst in jaren maakte het openbaar onderwijs in Amsterdam een lichte groei door.¹⁴ Onderwezen de openbare Amsterdamse lagere scholen in 1947 45% van de plaatselijke jeugd, in 1950 was dat percentage tot 46,8% gestegen. Die winst was weliswaar zeer gering, maar na zeventig jaar procentuele krimp klampte *Volksonderwijs* zich graag aan de nieuwe groeicijfers vast.¹⁵ De feestvreugde werd nog groter toen de afdeling Utrecht een maand later 1,2% groei kon bij schrijven.¹⁶ Toen februari 1951 aanbrak blaakte *Volksonderwijs* van zelfvertrouwen en meldde de redactie dat de plaatselijke groeipercentages, die nog steeds binnenstroomden, bij de buitenwacht een 'begrijpelijke ongerustheid' teweegbrachten.¹⁷ De bescheiden groei van het openbaar onderwijs werd na zoveel jaren van neergang als een ware kentering gevierd. Het uitdijende ledenbestand van de vereniging versterkte de triomf: tussen 1940 en 1951 was Volksonderwijs gegroeid van ongeveer 61.000 naar meer dan 130.000 leden.¹⁸

Protestanten en katholieken keken met scheve ogen naar de groei van de openbare school. Waar het openbaar onderwijs gewend was geraakt aan een onvermijdelijke terugloop, verwachtte het bijzonder onderwijs louter groei. Het succes van Volksonderwijs zette dit verwachtingspatroon op losse schroeven en leidde tot beheerste onrust onder de confessionelen. De redactie van *Het Katholieke Schoolblad* merkte zuinigjes op dat zij Volksonderwijs 'de lof niet [wil] onthouden, dat zij rusteloos en onverzettelijk optrekt voor het behoud van haar school', maar beklaagde zich tegelijkertijd over de eigen achterban, die wel eens

---

¹⁴ *Volksonderwijs* jrg. 84, afl. 10, oktober 1950, 1.

¹⁵ De Kwaasteniët, *Denomination and Primary Education*, 251.

¹⁶ *Volksonderwijs* jrg. 84, afl. 11, november 1950, 1

¹⁷ Ibidem jrg. 85, afl. 2, februari 1951, 1.

¹⁸ Ibidem jrg. 86, afl. 8-9, augustus-september 1952, 5.

een voorbeeld mocht nemen aan de strijdvaardigheid van de openbaren.¹⁹ Ook Christelijk-Nationaal Schoolonderwijs bracht de ontstane situatie in verband met de gebrekkige strijdbaarheid, of zelfs een gevoel van malaise in eigen kring. In protestantse scholen dreigde de vroegere bezieling voor de eigen school verloren te gaan, schreef de redactie van *Berichten en Bijdragen*, waardoor het geloofsleven lauw en het roepingsbesef ontoereikend werd.²⁰ Daar kwam bij dat de protestantse schoolbesturen niet altijd de 'warme belangstelling' zouden tonen die men van hen mocht verwachten.²¹

Subtiele verschuivingen in de machtsbalans tussen openbaar en bijzonder onderwijs leidden aan het begin van de jaren vijftig tot onrustig geschuifel onder protestanten en katholieken. Hoewel de groei in het openbaar onderwijs niet zou doorzetten, en vooral berustte op plaatselijke groeicijfers, leek rond 1950 de mogelijkheid reëel dat zich een kentering in de schoolstrijd voltrok. Ontwikkelingen in de landelijke politiek bevestigden die trend. Tegen alle verwachtingen in passeerde de PvdA bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1952 de KVP als grootste partij van Nederland, een novum in de politieke machtsverhoudingen. De progressieve pers, *Het Parool* voorop, constateerde euforisch dat 'de vele malen voortijdig doodverklaarde' doorbraak toch nog slaagde.²² Hoewel die bewering noch werd bewezen, noch deugdelijk was beargumenteerd, werd de winst van de PvdA in 1952 als doorbraakwinst gevoeld, ook door politieke tegenstanders van de sociaal-democratie.²³

Protestantse en katholieke onderwijsorganisaties reageerden teleurgesteld op dit ongunstige nieuws. J.H.M. Derksen betreurde 'dat materiële belangen zulk een invloed hebben uitgeoefend, zo dat de principiële Katholieke partij een ernstige verzwakking heeft ondergaan'.²⁴ Christelijk-Nationaal Schoolonderwijs wees met een beschuldigende vinger naar de eigen predikanten, die volgens de protestantse besturenorganisaties niet langer hun gemeente durfden te trotseren in hun onverholen keuze voor de christelijke school.²⁵ De Nederlandse jeugd ondervond volgens CNS de schade van die lafheid. 'Hoe lang nog zal men de

---

¹⁹ Geciteerd in: *Ibidem* jrg. 85, afl. 4, april 1951, 1.

²⁰ *Berichten en Bijdragen* jrg. 24, afl. 4, september 1950, 4-6; *ibidem* jrg. 27, afl. 5, november 1953, 3.

²¹ *Ibidem* jrg. 26, afl. 1-2, januari-februari 1952, 2-3.

²² P.B. van der Heiden, 'Eindelijk een doorbraak? De verkiezingen van 1952', *Politiek(e) opstellen. Jaarlijkse uitgave van het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis van de Juridische Faculteit* 17 (1997) 59-71, aldaar 59.

²³ R.B. Andeweg en R. Hillebrand, 'De kiezers en de PvdA. Veranderingen en mogelijkheden in het licht van een oud verkiezingsonderzoek', *Jaarboek voor het democratisch socialisme* 6 (1985) 14-39; Van der Heijden, 'Eindelijk een doorbraak?', 71; J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980 band I: herkomst en groei (tot 1963)* (Den Haag 1995) 304-305.

²⁴ *Het Katholieke Schoolblad* jrg. 15, afl. 27, 5 juli 1952, 441.

²⁵ *Berichten en Bijdragen* jrg. 27, afl. 4, september 1953, 4.

toestand dulden, dat honderdduizenden kinderen van ons volk buiten de kennis van onze Heiland opgroeien; hoelang nog zal men die verantwoordelijkheid durven dragen?²⁶

Uit de protestantse en katholieke reacties op de tijdelijke groei van de PvdA en het openbaar onderwijs sprak weinig vertrouwen in de strijd lust van de eigen achterban. Die zelftwijfel werd gedeeltelijk aangewakkerd door de successen van de concurrent, maar volgens betrokkenen was er meer aan de hand. Door katholieke onderwijsbestuurders en leraren werd de blik al wat langer zelfkritisch naar binnen gericht. In 1951 schreef de jonge leraar C.A. Voorbij over het gebrek aan betrokkenheid bij het katholiek onderwijs onder zijn generatiegenoten. Voorbij dacht dat de katholieke vakvereniging niet langer aansprak omdat de organisatie zielloos, ouderwets en onaantrekkelijk was geworden.²⁷ *Het Katholieke Schoolblad* constateerde een jaar later dat dit gevoel niet alleen onder de jongere generatie heerste: overal ontbrak het katholieken aan liefde voor het bijzonder onderwijs.²⁸ Ook de betrokkenheid van personeel zou steeds meer te wensen overlaten. De katholieke leraar A. Veltman dacht zelfs dat *Het Katholieke Schoolblad* grondig werd geminacht door haar leden en uitsluitend voor de vacatures werd gelezen.²⁹ Veltman zocht de oorzaak bij de redactie: het blad was verstard en zakelijk. Er sprak geen bezieling uit.

Waar dit soort bedenkingen in katholieke onderwijsorganisaties af en toe naar buiten kwamen, was de klaagzang in protestantse kringen structureel. Onderwijsbestuurders schreven haast onophoudelijk over de vermeende apathie en de lamlendigheid in eigen kring. Onderwijsman Heukels, die voor de Unie 'Een school met de Bijbel' spreekbeurten op locatie hield, was een van hen. In 1956 merkte hij op dat zijn verhalen over de schoolstrijd, die vroeger volle zalen trokken, weinig interesse opwekten bij jonge onderwijzers.³⁰ Bij zijn laatste Unielesing waren tweehonderd uitnodigingen verstuurd en Heukels rekende op honderd man. Uiteindelijk sprak hij voor zeven leraren. Op andere bijeenkomsten kwam niet alleen desinteresse, maar ook spotzucht naar boven. Heukels' collega L. Kalsbeek, een tamelijk conservatieve docent, meldde dat bij de afgelopen jaarvergadering van CNS 'onder grote hilariteit van de vergadering raillerend gesproken werd over de soms minder gelukkige [psalm]berijming van 1778 [sic], die nog algemeen wordt gebruikt'.³¹

---

²⁶ Ibidem.

²⁷ *Het Katholieke Schoolblad* jrg. 13, afl. 43, 5 mei 1951, 709.

²⁸ Ibidem jrg. 15, afl. 34, 6 september 1952, 545.

²⁹ Ibidem jrg. 15, afl. 47, 6 december 1952, 774.

³⁰ *Berichten en Bijdragen* jrg. 30, ongedateerd en ongenummerd [ca. april 1956], 6-7.

³¹ Ibidem jrg. 30, ongedateerd en ongenummerd [ca. oktober 1956], 3-4. Dat de snelle veranderingen in de verenigingscultuur van CNS ook ouderen niet ongemoeid liet mag

Volgens de onderwijsorganisaties beperkten de problemen van het christelijk onderwijs zich niet tot incidenten. Het *Correspondentieblad* zocht naar structurele oorzaken en verkondigde dat het christelijk onderwijs teveel met zichzelf bezig was en hierdoor, onbedoeld, barricaden voor buitenstaanders opwierp. ‘Wij zijn de grote visie kwijt en blijven toeven bij de barricaden, (...) en wij zien niet, dat de buitenwacht met verbazing, ergernis en afkeer onze gevechten gadeslaat en ons voorbijgaat’, stelde het blad ontevreden vast.³² De protestantse vakbondsman T.C. Bos constateerde dat de collectes voor christelijk onderwijs, een bastion van protestantse scholen, steeds minder opbrachten. Sommige leraren maakten zelfs misbruik van de collecte door een deel van de winst zelf op te strijken: ‘Hoe meer hij zijn leerlingen weet te activeren, hoe meer geld door zijn bemiddeling in het laatje komt, hoe meer er voor hem overschiet: hij kan zelfs de linnenkast weer keurig bijvullen!’³³ Volgens Bos was er veel bij gewonnen als scholen de collecte weer serieus zouden nemen.³⁴ Vakbondsbestuurder J.A. van Bennekom schoof de zwarte piet niet aan leraren, maar aan schoolbesturen toe. Zij toonden naar zijn oordeel onvoldoende belangstelling voor christelijke pedagogiek, verzaakten de contacten met nabijgelegen protestantse scholen en hobbelden ‘gezapig in het oude spoor’ voort.³⁵ Met enige historische distantie stelde Bennekoms collega A. de Jong vast dat er ‘verflauwing ingetreden is in de strijd voor de Vrije Christelijke School. De waakzaamheid gaat verdwijnen. Alles gaat op onderwijsgebied “als vanzelf”, als een natuurlijke zaak’.³⁶

De Jong zat er met zijn analyse niet ver naast. Na bijna veertig jaar overheidssubsidie kampten protestantse en katholieke onderwijsorganisaties met een luxeprobleem. Leraren die eigenhandig voor de vrije christelijke school hadden gevochten behoorden langzamerhand tot een uitstervend ras. Wie in de jaren vijftig voor de klas stond, had de staatsgefinancierde christelijke school slechts als verworven recht meegemaakt. Protestanten en katholieken waren na de pacificatie lang in staat gebleven om hun achterban tot strijd voor eigen scholen te manen. Het christelijk onderwijs moest immers groeien nu het eenmaal betaalbaar was geworden. Tijdens het interbellum stelden de groeicijfers niet teleur en oogstten de voorstanders van bijzonder onderwijs zichtbare successen. Maar tegen het einde van de jaren dertig staakte de groei van protestantse en katholieke scholen. Bovendien verloor de schoolstrijd in de

---

blijken uit het feit dat Kalsbeek de psalmberijming vijf jaar te laat dateerde. Hij bedoelde de berijming van 1773.

³² *Correspondentieblad* jrg. 95, afl. 9, 4 maart 1954, 147.

³³ *Correspondentieblad de Christelijke Onderwijzer* jrg. 1, afl. 5, 3 februari 1955, 75.

³⁴ *Ibidem*.

³⁵ *Berichten en Bijdragen* jrg. 29, afl. 4, ongedateerd [ca. oktober 1955], 1-6.

³⁶ *Correspondentieblad de Christelijke Onderwijzer* jrg. 1, afl. 5, 3 februari 1955, 80.

naoorlogse jaren haar scherpste randjes, zodat protestanten en katholieken minder weerstand van de buitenwacht ondervonden. De christelijke school stond hierdoor minder onder druk en aanhoudende waakzaamheid leek minder hard nodig. De van oorsprong strijdbare onderwijsorganisaties hadden moeite om zich aan die situatie aan te passen.

De bescheiden successen van het openbaar onderwijs, de gedoodverfde verliezer van de schoolstrijd, waren in dit klimaat moeilijk te verdragen. Protestanten en katholieken keken daar met afgunst naar. Hun geïdealiseerde voorstelling van het openbaar onderwijs klopte eigenlijk maar half. Binnen de openbare onderwijsorganisaties heersten in de jaren vijftig zorgen over de aansluiting tussen jongeren en volwassenen, zorgen die leraren en onderwijsbestuurders binnen het openbaar onderwijs vaak het gevoel gaven dat zij tekortschoten. Deze onzekerheid kwam volop aan het licht toen in 1953 twee toonaangevende rapporten over de Nederlandse jeugd verschenen: het katholieke rapport *Moderne jeugd op haar weg naar volwassenheid* van het Mgr. Hoogveld Instituut uit Nijmegen en het rapport *Maatschappelijke verwildering der jeugd* dat onder leiding van de pedagoog Martien Langeveld was opgesteld.

Beide rapporten waren het gevolg van een onderzoekopdracht die door het ministerie van Onderwijs was verstrekt. Zorgen over het moreel en zedelijk verval van de zogenaamde 'massajeugd' was daartoe in 1949 de aanleiding geweest. Zeven sociologische en pedagogische instituten hadden zich op het prangende vraagstuk van hun 'verwilderings' gestort.³⁷ De twee rapporten die op basis van deze gegevens werden geschreven, verschilden echter nogal van toon. De katholieke rapporteurs waren terughoudend in hun beoordeling van de jeugd, en beklemtoonden de grote verschillen binnen de onderzochte groep. 'De ontwikkeling van geen enkele jongen of meisje is precies gelijk aan die van de ander. De uitlokkende invloed, die van het milieu uitgaat is verschillend van gezin tot gezin, van straat tot straat, van stad tot stad'.³⁸ De vraag of er in Nederland sprake was van een 'massajeugd' moest daarom negatief worden beantwoord, en de katholieke rapporteurs beperkten zich tot enkele zakelijke adviezen voor de verbetering van de leefomgeving van jongeren.³⁹

De commissie-Langeveld zag in haar eindrapport echter veel meer aanleiding tot kritiek op de jeugd, en bevestigde de overheidszorg die ten grondslag lag aan het massajeugdonderzoek ten volle. Eigenlijk deden de rapporteurs daar nog een schepje bovenop: zij spraken liever van de

---

³⁷ P. de Rooy, 'Vetkuijfe waarheen? Jongeren in Nederland in de jaren vijftig en zestig', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 101 (1986) 76-94, aldaar 82.

³⁸ N. Perquin e.a., *Moderne jeugd op haar weg naar volwassenheid. Onderzoek in opdracht van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen* ('s-Gravenhage 1953) 357.

³⁹ Perquin e.a., *Moderne jeugd*, 362

‘maatschappelijk verwilderde jeugd (...) dan [van] de niets zeggende, onjuiste suggesties gevende term “massajeugd”’.⁴⁰ Daaraan voegden zij toe dat de

‘verwilderde jeugd leeft in een wereld, die verregaand gestalteloos genoemd mag worden. De gestalteloosheid van zijn wereld uit zich in het onvermogen zelf gestalte te zijn: het uiterlijk is film-confectie of verstrekt verwaarloosd; houding en beweging vertonen geen uit het innerlijk komend gericht zijn: men leunt, hangt, slentert, etz.; er is vaak een ongedurige bewegingsoverdaad zonder doel’.⁴¹

Dat klonk allemaal weinig opbeurend, zeker omdat deze ‘aan wens-typen afgekeken allures (...) niet zeldzaam’ waren, en onderdeel uitmaakte van ‘een allerwegen zich in verschillende mate en vorm doorzettend proces’.⁴²

Het openbaar onderwijs, dat opereerde binnen dit klimaat van zorgen over de jeugd, was in de jaren vijftig niet van problemen gevrijwaard. De zelftwijfel die daardoor ontstond, droeg echter een ander karakter dan de twijfels waar protestanten en katholieken mee kampten. Binnen het openbaar onderwijs beschouwde men de crisis van de jeugd als een algemeen maatschappelijk probleem.⁴³ Die crisis stond in nauw verband met de voortschrijdende industrialisatie die een ‘massasamenleving’ zou opleveren, bevolkt door de ‘massamens’ die weinig oog had voor hogere geestelijke en zedelijke waarden, en bovendien gespeend was van verantwoordelijkheidsbesef.⁴⁴ Het feit dat deze angst voor cultureel verval door massacultuur ook onder Amerikaanse intellectuelen sterk leefde en bovendien voortbouwde op observaties van de Spaanse filosoof Ortega Y Gasset, gaven het verhaal een internationaal tintje dat de geloofwaardigheid van de analyse alleen maar vergrootte.⁴⁵ Maar hoe zorgwekkend deze ontwikkelingen ook waren, zij duiden op algemene cultuurverschijnselen, niet op de ontoereikendheid van het openbaar onderwijs als zodanig. De twijfel over het contact met de jeugd sloeg in het openbaar

---

⁴⁰ M.J. Langeveld e.a., *Maatschappelijke verwildering der jeugd. Rapport betreffende het onderzoek naar de geestesgesteldheid van de massajeugd in opdracht van de Minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen ingesteld* ('s-Gravenhage 1953) 15.

⁴¹ Langeveld e.a., *Maatschappelijke verwildering der jeugd*, 17-18.

⁴² *Ibidem*.

⁴³ *Het Schoolblad* jrg. 8, afl. 9, 7 maart 1953, 134.

⁴⁴ De Vries, *Complexe consensus*, 310.

⁴⁵ Vgl. De Vries, *Complexe consensus*, 101-121. José Ortega Y Gasset maakte in 1930 naam met zijn boek *La rebelión de las masas*, dat drie jaar later onder de titel *Opstand der horden* in het Nederlands werd uitgegeven. Hij muntte de term ‘massamens’. Het feit dat de kritiek op de Nederlandse massajeugd grote gelijkenissen vertoont met de cultuurkritiek van Ortega Y Gasset, en ook de term ‘massamens’ incidenteel in relatie tot de jeugd werd gebruikt, maakt een rechtstreeks verband tussen *Opstand der horden* en de term ‘massajeugd’ aannemelijk. Vgl. *Berichten en Bijdragen* jrg. 24, afl. 4, september 1950, 3.

onderwijs niet terug op de eigen grondslag en tastte het institutionele zelfvertrouwen daarom niet aan. In het bijzonder onderwijs lag dat anders. Daar ontwikkelde zich, onder invloed van aanhoudende twijfels over de eigen beginselen, een zoektocht naar broodnodige vernieuwing.

Vernieuwingsdrang

De vernieuwing van geloof en pedagogiek in het onderwijs was in de jaren vijftig een belangrijke en urgente zaak, want de ondergang van het bijzonder onderwijs lag volgens protestantse en katholieke doemdenkers op de loer. De gereformeerde pedagoog Jan Waterink, hoewel van nature geen somber man, werd in de jaren vijftig door crisisbesef en een vrees voor algehele neergang geplaagd. Tijdens zijn carrière was Waterink een groot voorvechter van een specifiek protestantse opvoeding in het onderwijs geweest.⁴⁶ Op latere leeftijd bekwam hem echter het nare gevoel dat het protestantse onderwijs hem door de vingers glipte. 'Tragisch is het', schreef de 67-jarige pedagoog in 1957, 'dat de grote massa van onze christelijke onderwijzers denkt, dat ons christelijk onderwijs kan blijven bloeien, terwijl er wormen knagen aan de wortel; tragisch is het, dat slechts enkele honderden, misschien slechts enkele tientallen van de mannen en vrouwen, die aan dat christelijk onderwijs meewerken, werkelijk worstelen met de problemen omtrent de grondslagen van dat onderwijs'.⁴⁷ Gingen protestanten op dezelfde voet verder, aldus Waterink, dan kon de historicus over veertig jaar optekenen dat de christelijke school, die tachtig jaar lang was bevochten, in de daarop volgende tachtig jaar aan zijn eigen succes ten onder was gegaan.

Waterinks zorgen over het protestants-christelijk onderwijs waren tekenend voor zijn tijd. Dat gold niet alleen voor Waterinks crisisbesef, maar ook voor de oplossing die hij voor het geconstateerde probleem aandroeg: de gelovige moest weer persoonlijk met religieuze grondslagen worstelen. Het idee dat religie in essentie gaat om de relatie tussen de individuele gelovige en God was een oud protestants geloofsthema, maar dat uitgangspunt had in de schoolstrijd bepaald niet op de voorgrond gestaan. Voorstanders van het bijzonder onderwijs hadden zich immers gericht op het verwerven van eigen scholen, scholen die zij als voorwaarde zagen voor het aanleren van een oprecht godsbef. Deze onderwijsvrijheid bestond inmiddels echter al meer dan veertig jaar en als het bijzonder onderwijs zijn waarde voor de toekomst wilde behouden, zo meende Waterink, was een nieuwe inzet nodig. Gelovigen

---

⁴⁶ Voor Waterinks pedagogische vernieuwingsidealen in relatie tot de opkomst van de wetenschappelijke pedagogiek zie Ernst Mulder, *Beginsel en beroep. Pedagogiek aan de universiteit in Nederland 1900-1940* (Amsterdam 1989) m.n. 223-225.

⁴⁷ Geciteerd in: *Correspondentieblad de Christelijke Onderwijzer* jrg. 5, afl. 41, 5 november 1959, 938-939. Waterinks kennis van de pedagogiek overtrof zijn biologische inzichten.

mochten christelijke scholen niet vereenzelvigen met een christelijke levenssfeer. Wilde men het geloof werkelijk vorm en inhoud geven, dan waren extra inspanningen nodig om de persoonlijke band tussen de gelovige en God te behouden en aan te sterken.

Waterink sloot met zijn betoog aan bij een neiging tot een verpersoonlijking van het geloofsleven die in het protestants-christelijk onderwijs sinds de doorbraak op gang was gekomen. In de jaren vijftig begon het katholieke onderwijs zich ook voorzichtig in het debat over verpersoonlijking te mengen. Dat was niet zonder precedent. In het buitenland werd door katholieken al veel langer gediscussieerd over de wijze waarop kerkelijke structuren zich verhielden tot het geloofsleven van het individu. In Frankrijk ontstond kort na de Eerste Wereldoorlog een katholieke vernieuwingsbeweging, de *Renouveau Catholique*, die werd beheerst door de gedachte dat het katholicisme en de moderne tijd elkaar moesten doordringen.⁴⁸

De theoloog Jacques Maritain, die in 1920 in zijn boek *Art et Scholastique* over de vernieuwing van het katholieke leven publiceerde, betoogde in lijn met dit vernieuwingsstreven dat oude verbanden tussen kerk, staat en samenleving hadden afgedaan. Individuele gelovigen stonden hierdoor voor de opdracht om hun samenleving tot een werkelijk christelijke samenleving om te vormen. Soortgelijke opvattingen werden vanaf 1932 uitgedragen in het daartoe opgerichte literaire tijdschrift *Esprit*, waarin de Franse filosoof Emmanuel Mounier zich met gelijkgestemden sterk maakte voor de ontwikkeling van het 'personalisme'.⁴⁹ Tijdens de oorlog was dat begrip in Nederland als politiek beginsel gemunt door de protestantse predikant Willem Banning, die zich daarmee in doorbraakkringen inzette voor een sterke maatschappelijke eenheid, gedragen door verantwoordelijke individuen die dankzij persoonlijke ontplooiingsvrijheid tot gemeenschapszin werden opgewekt.⁵⁰ Ook onder katholieken had dat idee aanvankelijk belangstelling gewekt.

Deze steen in de vijver van de Nederlandse politiek bracht echter weinig deining teweeg. De Nederlandse bisschoppen zagen weinig in de personalistische vernieuwingspogingen, hervormde protestanten richtten zich weliswaar op het individueel geweten maar lieten het begrip links liggen, gereformeerden hadden zich vanaf het begin niet prettig gevoeld bij het personalisme, omdat zij dit associeerden met de hervormde predikant Banning en diens doorbraak. De Partij van de Arbeid, die in Bannings optiek het personalistisch-socialisme moest gaan uitdragen, verkoos in de praktijk het tweede boven het eerste. Het personalisme werd hierdoor als ideologisch uithangbord van weinig betekenis, maar het

---

⁴⁸ Maarten van den Bos, *Verlangen naar vernieuwing. Nederlands katholicisme 1953-2003* (Amsterdam 2012) 62.

⁴⁹ Van den Bos, *Verlangen naar vernieuwing*, 64.

⁵⁰ Bank, *Opkomst en ondergang*, 17.

naoorlogse pleidooi voor het primaat van het individu had in katholieke kringen wel iets in beweging gezet. Na de oorlog begon een kleine katholieke voorhoede zich te bekommeren om de verpersoonlijking van de zielzorg, met speciale aandacht voor het geloof in gezin en gemeenschap.⁵¹ Het vernieuwingsgezinde katholieke tijdschrift *Te Elfder Ure* begon zich in 1950 te beklagen over ‘de ziekte van overorganisatie’ in katholiek Nederland die geen voorwaarde, maar een belemmering voor de persoonlijke geloofsbeleving zou zijn. Langzaam begonnen de geesten voor religieuze verpersoonlijking te rijpen.

Voor leraren en onderwijsbestuurders kwam daar de pedagogische oproep tot verpersoonlijking nog bij. Het rapport waarin de zorgelijke maatschappelijke verwildering der jeugd uit de doeken was gedaan, was opgesteld onder leiding van de gezaghebbende pedagoog Martien Langeveld, weliswaar geen religieus gedreven personalist, maar wel een sterk voorstander van het streven naar verpersoonlijking in de opvoeding. In zijn boek *Beknopte theoretische paedagogiek* uit 1945, dat na de oorlog een klassieker binnen de Nederlandse pedagogiek werd, had Langeveld betoogd dat het kind verwilderde als het totaal aan zijn lot werd overgelaten. Maar hij voegde daar uitdrukkelijk aan toe dat ouders moesten optreden als ‘*plaatsvervangend geweten* (...) en aldus het kind stap voor stap in de gelegenheid [moeten] stellen eigen verantwoordelijkheid te dragen’.⁵² Dit eigen geweten bood volgens Langeveld de beste bescherming tegen de massificerende en nivellerende tendensen die het kind zonder krachtig eigen geweten gemakkelijk in hun greep kregen.⁵³

Geleidelijk begonnen zowel in het openbaar als in het bijzonder onderwijs de geesten voor de verpersoonlijking van het onderwijs te rijpen. Hoewel *Het Schoolblad* kritiek had op de opzet van Langevelds onderzoek naar de verwildering van de jeugd, nam de redactie van het tijdschrift de aanbeveling van de commissie-Langeveld over en meende zij dat de samenleving verwildering van de jeugd kon voorkomen als zij ‘aan de ontplooiing der persoonlijkheid in normatieve zin’ ruimte bood.⁵⁴ De remonstrantse predikant J.A. de Koning legde in 1953 uit waarom deze persoonlijkheidsvorming belangrijk was. Zijn inziens was de samenleving door industrialisatie en internationale samenwerking op drift geraakt.⁵⁵ In deze roerige tijden bood persoonlijkheidsvorming houvast. Het bijzonder onderwijs deed dat volgens De Koning onvoldoende en zou daarom slechts schijnzekerheid bieden, al merkte hij op dat het bijzonder onderwijs begon te veranderen:

---

⁵¹ Van den Bos, *Verlangen naar vernieuwing*, 67.

⁵² Langeveld, *Beknopte theoretische paedagogiek*, 129.

⁵³ Weijers, *Terug naar het behouden huis*, 81-82.

⁵⁴ *Het Schoolblad* jrg. 8, afl. 9, 7 maart 1953, 134.

⁵⁵ *Volksonderwijs* jrg. 87, afl. 2, februari 1953, 6.

‘In de kringen, die het bijzonder onderwijs voorstaan, ontdekt men, dat er nog heel wat problemen onopgelost blijven, ook al tracht men krachtens eigen beginsel aan dat onderwijs vorm te geven. De opvoeding in deze tegenwoordige wereld wordt nog geen klare zaak, ook al zet men er het begrip “christelijk” voor’.⁵⁶

De Koning wekte met zijn uitspraken de indruk dat protestants-christelijke en katholieke scholen volgden op een pad dat door openbare onderwijzers was geëffend. In wezen ontwikkelden de discussies over verpersoonlijking in het protestants-christelijk onderwijs zich echter parallel aan de debatten onder openbaren. Katholieken maakten in de jaren vijftig een inhaalslag. De discussie over verpersoonlijking begon hier aanvankelijk voorzichtig. Zij concentreerde zich vooral op de verdieping van bestaande geloofsbeginzelen in het katholieke onderwijs, zonder dat daarmee een radicale breuk met het verleden werd beoogd. *Het Katholieke Schoolblad* begon te spreken van de ‘echte katholieke sfeer’ die katholieke scholen moesten uitdragen, bedoeld om het geloof voor leerlingen verder te verlevendigen.⁵⁷ Dit betekende dat elk schoolvak door het geloof ‘belicht en doorstraald’ werd, vond ook de redactie van het katholieke vakblad *Het Schoolbestuur*, al waarschuwde het blad voor overdrijving: ‘Een profaan vak moet vanzelfsprekend een profaan vak blijven. Gaan rekenen met kaarsen of kerkcenten is geen gezonde paedagogie’.⁵⁸

Dit waren slechts de eerste, voorzichtige aanzetten waarmee het debat over de verdieping en verinnerlijking van het geloofsleven werd aangezwengeld. Spoedig kwam echter ook kritiek op het bestaande onderwijs bovendrijven. Die werd in de katholieke onderwijsorganisaties vooral geuit door F. Sarneel, de eigenzinnige redacteur van *Het Katholieke Schoolblad* die hoge verwachtingen koesterde van geloofsvernieuwing. Al in 1951 stelde Sarneel kritisch vast dat gevestigde structuren in het katholieke onderwijs het geloofsleven eerder belemmerden dan bevorderden.⁵⁹ Het geloof zou door de overspannen organisatiedrift in het onderwijs worden gevoeld als een serie regels en bepalingen, waardoor de gelovige er niet in slaagde om de kracht van het katholiek geloof persoonlijk te ervaren. Sarneel vond dat daarin verandering moest komen en riep op tot vernieuwing. ‘Wij zullen dus op de eerste plaats ons zelf moeten herzien’, schreef Sarneel in 1951, ‘ons zelf moeten “ontledigen” naar het diepe en zinrijke woord van onze middeleeuwse mystiekers, om zelf vervuld te raken van Hem, om zelf weer *echte* christenen te worden in plaats van naam-christenen’.⁶⁰

---

⁵⁶ Ibidem.

⁵⁷ *Het Schoolbestuur* jrg. 20, afl. 8-9, augustus en september 1952, 211.

⁵⁸ Ibidem, 216.

⁵⁹ *Het Katholieke Schoolblad* jrg. 14, afl. 12, 6 oktober 1951, 185.

⁶⁰ Ibidem, 186.

Aanvankelijk zwenfelde vooral Sarneel de discussie over geloofsvernieuwing in het katholieke onderwijs aan, maar geleidelijk verbreedde de discussie zich. De redactie van *Het Schoolbestuur* begon katholieke ouders op te roepen om de persoonlijke autonomie van hun kind sterker centraal te stellen in de opvoeding. Daarom riep zij katholieke ouders op om God niet langer te gebruiken als middel om eigen pedagogische tekorten aan te vullen. God was in de opvoeding immers niet het middel, maar het doel. Het ging erom dat het kind persoonlijk met Hem in aanraking werd gebracht.⁶¹ Frans Op de Coul, directeur van het R.K. Centraal Bureau, zag naast godsdienstige overwegingen ook pedagogische redenen om in de opvoeding het accent te verleggen naar persoonlijkheidsvorming. Net als zijn collega's van het openbaar onderwijs dacht hij dat de massificatie van de jeugd hierdoor doelmatiger werd bestreden.⁶² Groenewoud, een lezer van *Het Katholieke Schoolblad*, waarschuwde daarnaast voor de druk die opvoeders soms op kinderen uitoefenden, bijvoorbeeld bij de keuze voor het priesterambt. Weliswaar was het een goede zaak om de belangstelling voor het priesterschap bij kinderen aan te wakkeren, vond Groenenberg, maar het uitoefenen van druk was daarbij ongeoorloofd. Wie kinderen immers tot de opleiding dwong, ondermijnde de heilige keuze voor het priesterschap, die altijd een persoonlijke moest zijn.⁶³

De ontluikende aandacht voor persoonlijke geloofsbeleving in het katholieke onderwijs duidde op een overgang die Sarneel met het normatieve onderscheid tussen naamchristendom en echt christendom getracht had aan te duiden. De naam-christen stond symbool voor een soort cultuurchristendom, een christendom dat haar kracht ontleende aan haar vanzelfsprekendheid. Volgens godsdienstantropoloog Peter van Rooden tekende deze vanzelfsprekendheid tot aan de jaren zestig de religieuze beleving van gelovigen.⁶⁴ Katholiciteit of protestantisme kreeg vooral gestalte in rituele handelingen, in het lidmaatschap van katholieke en protestantse organisaties, in de vanzelfsprekendheid van de eigen morele kaders en het vanzelfsprekende gelijk van de eigen religieuze gemeenschap. Het christendom dat in de jaren vijftig opkwam, door Sarneel aangeduid als 'echt' christendom, was niet per definitie meer waarheidsgetrouw of oprecht, maar functioneerde wel op een andere manier. Het legde meer nadruk op persoonlijke beleving, op het eigen geweten en op individueel godsdienstig bewustzijn. Geloof werd méér dan de

---

⁶¹ *Het Schoolbestuur* jrg. 24, afl. 6, juni 1956, 179-182.

⁶² *Ibidem* jrg. 23, afl. 8-9, augustus-september 1955, 215.

⁶³ *Het Katholieke Schoolblad*, jrg. 14, afl. 12, 6 oktober 1951, 187-188.

⁶⁴ Peter van Rooden, 'Oral history en het vreemde sterven van het Nederlandse christendom', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 100 (2004) 524-551, aldaar 548.

gezamenlijke aanbidding van God; het ontleende zijn bijzondere betekenis aan de persoonlijke band tussen de gelovige en zijn Schepper.

Vroege pleitbezorgers van de verpersoonlijking van religie streefden niet naar een vorm van religiositeit waarbij de gelovige voortaan zelf de dienst uitmaakte. De persoonlijke worsteling met godsdienst was geen vrijblijvende bezigheid, maar vergde zelfdiscipline. Christenen moesten in staat zijn om het eigen religieuze leven op een verantwoordelijke, reflexieve wijze ter hand te nemen. Vanzelfsprekend kon kerkverlating of goddeloos gedrag nooit de uitkomst van de persoonlijk bepaalde band tussen God en gelovige zijn. De gevoelde afstand tot het vertrouwde cultuurchristendom leidde daarom niet tot een onthechting tussen de religieuze groep en de gelovige, maar eerder tot een nieuwe definitie van hun onderlinge relatie. Hoe kon men ruimte verschaffen aan een individueel beleefd christendom zonder daarmee de gedeelde religieuze grondslag uit het oog te verliezen?

De grote dilemma's die bij dit vraagstuk ontstonden, kwamen volop aan het licht in een politiek-religieuze krachtmeting die de gemoederen in 1954 danig beroerde. Het begon met een herderlijk schrijven. In 1954 richtten de Nederlandse bisschoppen het woord tot de katholieke gelovigen in een mandement dat onder de titel *De katholieke in het openbare leven van deze tijd* werd verspreid. Het bisschoppelijk mandement was een bezinning op de betekenis van het katholicisme in een snel veranderende wereld, waarin een katholieke visie op de toekomst werd ontvouwd. De oproep tot behoud van de katholieke eenheid en een katholiek sociaal programma maakten daar deel van uit.⁶⁵ Uit de eerste oproep volgde dat katholieken zich in katholieke organisaties dienden te verenigen en niet mochten toetreden tot een socialistische vakbond als het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV). Een stem op de PvdA werd hen ontraden in het 'vertrouwen, dat het voor iedereen duidelijk zal zijn, wat de Bisschoppen bedoelen en vragen'.⁶⁶

Het mandement lag in het verlengde van de oproep tot katholieke eenheid, die kort na de Tweede Wereldoorlog door de bisschoppen was uitgevaardigd.⁶⁷ Welbeschouwd relativeerden de bisschoppen dit eenheidsbeginsel zelfs een beetje, door onderscheid te maken tussen maatschappelijke organisaties en politieke partijen: waar lidmaatschap van de vakbond werd verboden, werd een stem op de PvdA slechts ontraden, al bleven de eventuele consequenties van een PvdA-stem in het ongewisse. De katholieke pers en een gedeelte van de protestantse pers verdedigden het standpunt van de bisschoppen. Zij zagen in het mandement een positieve christelijke belijdenis,

---

⁶⁵ J. Hinke, 'Het bisschoppelijk mandement 1954 in pers en politiek. Mei 1954-februari 1955', *Jaarboek van het Katholiek Documentatiecentrum* 9 (1979) 73-116, aldaar 75.

⁶⁶ *De katholieke in het openbare leven van deze tijd* (Utrecht 1954) 46.

⁶⁷ Luykx, *Andere katholieken*, 196.

die het logische uitvloeisel was van de geloofsbeginselen waar de bisschoppen voor stonden.⁶⁸ In hun beleving vielen de katholieke grondslag en het gezag van de bisschoppen over het individuele religieuze leven dus vanzelfsprekend samen. In de vakbeweging, de niet-confessionele politieke partijen en de niet-confessionele pers ontmoette de oproep van de bisschoppen echter veel verzet. Hier werd het mandement gezien als een ernstige inbreuk op de individuele gewetensvrijheid en als een bedreiging van de Nederlandse democratie.⁶⁹

Deze groep van critici werd een jaar later gesteund door de Generale Synode van de Nederlandse Hervormde Kerk, die zich in 1955 publiekelijk uitsprak tegen de eenheid die kort tevoren door de bisschoppen was gepredikt. Onomwonden sprak de Synode over ‘vele mede-gelovigen, die in theorie het afstandnemen van de wereld verkondigen en die in de praktijk de antithese, de tegenstelling tussen christenen en niet-christenen als algemeen geldend beginsel zouden willen doorvoeren’.⁷⁰ Het hoogste orgaan van de hervormde kerk erkende dat de strijd tussen de heerschappij van Christus en de machten der duisternis zin gaf aan het menselijk bestaan, maar vond dat men de scheidslijn tussen christenen en niet-christenen niet met een liniaal in de hand kon trekken. Te gemakkelijk hadden gelovigen zich in het verleden door die schijnzekerheid in de luren laten leggen. In het protest tegen de antithese zag de synode ‘een zegenrijke onrust en opstand tegen veel wat verkeerd is, bij niet-christenen, die hen opwekt om nieuwe wegen te gaan, waarvan wij het niet zouden wagen te zeggen, dat Gods welbehagen er niet op rust’.⁷¹ Vandaar dat christenen hun eigen keuzes moesten maken in hun persoonlijk leven, zolang zij God maar wilden dienen. Deze hernieuwde openheid bleef volgens de Synode niet zonder gevolgen voor het onderwijs:

‘Stellig hebben sinds de pacificatie op onderwijsgebied de strijdpunten, die in de vorige eeuw grote groepen van ons volk, de reformatorisch denkenden zowel als de rooms-katholieken, in beweging hebben gezet, aan betekenis verloren en zijn zij niet meer in die mate als voorheen scheppende en stuwende krachten in onze samenleving (...) het [is] voor velen hoe langer hoe meer een brandende vraag geworden, of deze motieven nog noodwendig tot dezelfde of soortgelijke

---

⁶⁸ Hinke, ‘Het bisschoppelijk mandement’, 77.

⁶⁹ P. van Dam, *Religion und Zivilgesellschaft. Christliche Traditionen und Deutschen Arbeiterbewegung (1945-1980)* (Münster 2010) 125; F. d’Haens, ‘De katholieke werkgemeenschap in de Partij van de Arbeid en de politieke doorbraak’, *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum* 4 (1974) 59-98, aldaar 81-82; John A. Coleman, *The Evolution of Dutch Catholicism, 1958-1974* (Berkeley 1978) 55.

⁷⁰ Landsman en Ruitenbergh, *Documenten Nederlandse Hervormde Kerk*, 446-447.

⁷¹ *Ibidem*, 447.

beslissingen moeten leiden ten aanzien van de plaats van de christen in het openbare leven'.⁷²

De synode sneed daarmee een vraagstuk aan dat binnen het Nederlandse onderwijsbestel al geruime tijd onderwerp van discussie was. De discussie over de antithese en de waarde van bijzonder onderwijs was in 1955 nog niet beslecht. Desondanks vonden voorstanders van openbaar, katholiek en protestants-christelijk onderwijs elkaar steeds gemakkelijker in de gedachte dat een terugkeer naar de dagen van de schoolstrijd onmogelijk en onwenselijk was. Vernieuwing was noodzakelijk. Het tempo van de vernieuwing en de institutionele invulling van de vernieuwing bleven voorlopig in het ongewisse, maar protestanten en katholieken werden tegelijkertijd steeds sterker gestuurd door de gedachte dat onderwijsvernieuwing en geloofsvernieuwing eerder tot aandacht voor het individu, dan tot zorgen over de collectieve grondslag noopten. Geloof moest niet vanzelfsprekend zijn, maar moest in een weerbarstige praktijk zijn vorm aannemen.

Reflexieve ruimdenkendheid

De opgekomen gedachte dat christelijk onderwijs niet slechts bestond bij de gratie van een grondslag, maar een diepere praktische invulling vereiste, dwong het bijzonder onderwijs in de jaren vijftig tot terughoudendheid. Nu de eigen grondslag protestanten en katholieken niet langer absolute zekerheden bood, kreeg de vroegere strijdbaarheid van het bijzonder onderwijs een aanmatigend karakter. Was het eigen gelijk wel zo onwrikbaar als meestal werd verondersteld? Waren de eigen beginselen zo zaligmakend dat het bijzonder onderwijs de kritiek hierop gewoonweg kon verwerpen of negeren? Vanuit dergelijke twijfels begonnen protestanten en katholieken elkaar op een gebrek aan respect voor andersdenkenden aan te spreken. Oude gebruiken kwamen daardoor op de tocht te staan. In hoog tempo verdween de militante toon die voorstanders van protestants, katholiek en openbaar onderwijs vroeger zo gewoon hadden gevonden. De gedachte dat men andersdenkenden van eigen denkbeelden moest overtuigen, maakte plaats voor zelfkritiek.

Een voorbeeld daarvan was de onrust die ontstond over uitspraken van J.A. van Bennekom, redacteur bij het protestantse *Correspondentieblad*. In 1950 kreeg hij het aan de stok met zijn katholieke collega's. Van Bennekom was geen letterknecht. Binnen de protestantse onderwijsvakorganisatie de Grote waarvan hij voorzitter was, uitte hij regelmatig kritiek op boude beweringen van zijn protestantse collega's. Zo kritiseerde hij in 1949 D. Langedijk, een protestantse geschiedschrijver die in zijn *Kort overzicht van de geschiedenis van het Chr. onderwijs*

---

⁷² Ibidem, 460. Merk de expliciete verwijzing op naar de titel van het bisschoppelijk mandement in het sluitstuk van het citaat.

beweerde dat het openbaar onderwijs op communistische leest was geschoeid. Van Bennekom vond dat ‘wel wat kras’ en bovendien onjuist.⁷³ Hoewel dat niet klinkt als een scherp verwijt, was Van Bennekom een van de weinige protestanten die Langedijk op dergelijke beweringen aansprak. Ook was Van Bennekom als verenigingsvoorzitter de afgevaardigde van de Grote binnen het Algemeen Nederlands Onderwijzers Verbond, waar hij publiekelijk zijn waardering voor collega’s in het openbaar onderwijs uitsprak, ook al lag dat in zijn eigen vakvereniging erg gevoelig.⁷⁴ Toch was het dezelfde Van Bennekom die in 1950 artikel 3 van de nieuwe vakbondsstatuten verdedigde, waarin de Grote sprak over ‘de waarde van de beginselen der Hervorming in de strijd tegen het Roomse bijgeloof’.⁷⁵

Die verklaring van vijandschap bleef binnen het KOV niet onopgemerkt. Redacteur H.G. de Boer vond de handhaving van het vertrouwde artikel 3 in de vakbondsbeginnselen krenkend, noemde het ‘een relict van bijna een eeuw oud’ en meende dat de Grote daarmee onvoldoende respect toonde voor andersdenkenden.⁷⁶ Van Bennekom was dat niet met hem eens. In zijn reactie feliciteerde hij De Boer met zijn zeventigste verjaardag en verklaarde hij dat hij zijn collega hoffelijk tegemoet wilde treden. Tegelijkertijd verdiende de zaak wat hem betreft een ernstige inhoudelijke behandeling. Van Bennekom erkende de prettige politieke en maatschappelijke samenwerking met de katholieken, maar moest tot zijn spijt ook vaststellen dat beide godsdiensten in een eeuw tijd niet nader tot elkaar waren gekomen. Katholieken bezagen Gods Woord immers in het licht van een traditie die allerlei kenmerken had, die aan dat Woord vreemd waren. Van Bennekom wilde de jeugd daarvoor behoeden, hoewel hij niet ‘kwetsend (...) [wilde] spreken over wat anderen heilig is’, maar wel beklemtoonde dat het katholicisme een ‘bijgeloof’ was.⁷⁷ Deze troebele conclusie was opvallend voor een redacteur als Van Bennekom, die zijn stevige standpunten doorgaans op heldere, gestructureerde wijze uiteenzette. Hij zat zichtbaar met de kwestie in zijn maag. Hoe moest hij de wens tot ruimdenkendheid afwegen tegen de protestantse beginselen?

Van Bennekom was anno 1950 een vroege twijfelaar. Gezaghebbende protestanten en katholieken sloegen in dezelfde periode nog een aanmerkelijk agressiever toon aan tegenover de buitenwereld. Zo opperde de katholiek C.F. Pauwels, die in 1937 het boek *De ene ware godsdienst* had gepubliceerd, in 1949 de mogelijkheid dat het Nederlandse volk, vanwege het hoge geboorteniveau van de katholieken ‘over enige tientallen jaren in meerderheid katholiek zal zijn.

---

⁷³ *Correspondentieblad* jrg. 89, afl. 5, 5 februari 1948, 61.

⁷⁴ *Ibidem* jrg. 91, afl. 1, 5 januari 1950, 3.

⁷⁵ *Ibidem* jrg. 91, afl. 14, 6 april 1950, 166.

⁷⁶ Geciteerd in: *Ibidem*.

⁷⁷ *Ibidem*.

Protestanten vragen zich nu al af, wat hun dan te wachten staat'.⁷⁸ De Leidse hoogleraar theologie K.H. Miskotte zat inderdaad niet rustig op zijn stoel. Hij vond het katholicisme een 'vreemde religie' en verklaarde in 1947 in het hervormde tijdschrift *In de Waagschaal* dat protestanten moesten weten 'wat ons te doen staat, als deze religie de staat overmeestert (...) ik zeg: er zal vroeg of laat maar één dilemma zijn: *het land verlaten of het land verdedigen*'.⁷⁹

Maar zelfs theologische scherpstijpers draaiden in de jaren vijftig bij. Toen de socioloog Van Heek in 1954 de uitspraak van Miskotte citeerde ging hij in alle ernst op diens afkeer van het katholicisme in, maar verwierp hij Miskottes pleidooi als 'onverantwoord' en gespeend van elk bewijs.⁸⁰ Pauwels had zijn belangstelling voor 'de ene ware godsdienst' inmiddels verruild voor bezinning op de oecumenische levenswijze, waarover hij in 1953 een boek publiceerde.⁸¹ En toen het protestantse *Correspondentieblad de Christelijke Onderwijzer* zich in februari 1960 de vraag stelde of 'onze voorouders zo tolerant [zijn] als we meestal denken', constateerde de redactie dat 'in oude kerkelijke archieven (...) anti-papistische tendenzen in overvloed te bespeuren' zijn.⁸² De uitspraken die Van Bennekom tien jaar eerder had gedaan, waren inmiddels verdrongen of vergeten.

Ook katholieken begonnen in de jaren vijftig met het thema van ruimdenkendheid te worstelen. Waar het KOV zich kort na de Tweede Wereldoorlog van het openbaar onderwijs afkeerde en verkondigde dat het zich niet mengde in de discussie over bijbelonderwijs op de openbare school, zocht de onderwijsvakorganisatie het contact met andersdenkenden nu steeds vaker op. Ook begon het KOV zich de veroordelende woorden van de buitenwereld aan te trekken. De katholieke redacteur H.G. de Boer bijvoorbeeld, bekritiseerde in 1950 *De Groene Amsterdammer*, die het bijzonder onderwijs recentelijk had aangevallen. Het tijdschrift hekelde de protestantse en katholieke pogingen tot evangelisatie. 'Natuurlijk: evangeliseren is een voortreffelijke zaak, en als de staat voor de kosten opdraait, is het nog goedkoop ook', had het blad de voorstanders van het bijzonder onderwijs toegebeten.⁸³ De Boer nam daar aanstoot aan. Hij vond dat *De Groene* hiermee insinueerde dat ouders slechts voor het bijzonder onderwijs kozen op grond van de heersende evangelisatie. Hij voegde daaraan toe dat het openbaar onderwijs zelf een humanistische minderheid vormde, die

---

⁷⁸ Geciteerd in: F. van Heek, *Het geboorte-niveau der Nederlandse rooms-katholieken* (Leiden 1954) 151.

⁷⁹ Geciteerd in: Van Heek, *Het geboorte-niveau*, 151. De cursivering is later door Van Heek aangebracht.

⁸⁰ *Ibidem*, 152.

⁸¹ C.F. Pauwels, *Oecumenisch leven* ('s-Hertogenbosch 1953).

⁸² *Correspondentieblad de Christelijke Onderwijzer* jrg. 6, afl. 5, 4 februari 1960, 99.

⁸³ Geciteerd in: *Het Katholieke Schoolblad* jrg. 13, afl. 6, 5 augustus 1950, 105.

haar eigen wil bovendien niet alleen aan de eigen achterban, maar aan de gehele Nederlandse bevolking wilde opleggen onder de dekmantel van neutraliteit.⁸⁴

Veel van de stammenstrijd die zich tussen openbare, katholieke en protestants-christelijke onderwijsorganisaties afspeelde, klinkt bekend. De vraag of het katholicisme een bijgeloof of een waar geloof was, de verwijten dat de openbare school *de facto* een humanistische school was en het idee dat openbaren 'neutraal' dachten te zijn speelden al vele decennia en waren inmiddels verworpen tot cliché. Eén aspect in de discussies was echter wezenlijk nieuw: de gedachte dat dergelijke verwijten onfatsoenlijk waren omdat onderwijsorganisaties daarmee blij gaven van onvoldoende ruimdenkendheid. 'Leven en laten leven' werd het adagium: ondanks het feit dat katholieken, confessionele protestanten en openbaren verschillende standpunten koesterden, moesten zij elkaar de ruimte gunnen die zij ook voor zichzelf opeisten.

De snelle toenadering tussen protestanten, katholieken en openbaren die hierdoor ontstond verbaasde tijdgenoten. De hervormde kweekschooldirecteur J.W. van Hulst constateerde in december 1954 in het *Correspondentieblad* verheugd dat sinds enkele jaren weer een normaal gesprek tussen voorstanders van openbaar en bijzonder onderwijs mogelijk was.⁸⁵ In beide kampen was volgens Van Hulst meer ruimte ontstaan voor het denken van de ander, waardoor de ander werd erkend als medemens die eerlijk voor zijn zaak streed. De vereniging Christelijk-Nationaal Schoolonderwijs constateerde dat de strijd voor protestants onderwijs hierdoor werd bemoeilijkt.⁸⁶ Juist omdat socialisten en liberalen meer begrip opbrachten voor religie, werd de kracht van de antithese ondermijnd. Volgens de redactie van *Berichten en Bijdragen* mochten voorstanders van protestants onderwijs niet langer de fout maken het monopolie op hoogstaande waarden op te eisen. Het onderscheid met het openbaar onderwijs kwam weliswaar tot uitdrukking in het feit dat protestanten de bijbel als grondslag kozen, maar daaruit volgde nog geen morele superioriteit.

Ook het openbaar onderwijs ontdooide. De vereniging Volksonderwijs schreef in 1956 aan haar leden dat zij de strijd voor het openbaar onderwijs op positieve wijze wilde voeren: 'Niet tegen het bijzonder onderwijs, maar vóór goed openbaar onderwijs'.⁸⁷ De afnemende animositeit speelde daarin een belangrijke rol. Dominee J.S. Krol uit Sappemeer constateerde in *Volksonderwijs* dat steeds minder voorstanders van bijzonder onderwijs de aanmatigende mening koesterden dat het openbaar onderwijs onchristelijk zou zijn.⁸⁸ Krol schreef tevreden dat het christen-zijn – in de woorden van de protestantse theoloog G.C.

---

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ *Correspondentieblad* jrg. 95, afl. 46, 16 december 1954, 829.

⁸⁶ *Berichten en Bijdragen* jrg. 27, afl. 3, juli 1953, 2.

⁸⁷ *Volksonderwijs* jrg. 90, afl. 2, februari 1956, 2.

⁸⁸ Ibidem jrg. 87, afl. 6, september 1953, 2.

van Niftrik – steeds sterker draaide om ‘het waarachtig mens-zijn’, wat het contact tussen openbaar en bijzonder onderwijs, gelovige en ongelove, aanmerkelijk versoepelde.⁸⁹ Enkele jaren later verklaarde de vereniging Volksonderwijs zelfs dat zij de pacificatie aanvaardde, dat zij die eigenlijk altijd al had aanvaard en in het verleden hooguit had geageerd tegen de oneerlijke wijze waarop die pacificatie in de praktijk was ingevuld.⁹⁰ Het strijdbare verleden werd gemakkelijk vergeten.

Natuurlijk was de weg naar verdraagzaamheid daardoor niet onmiddellijk geplaveid. Conflicten tussen openbaar, protestants en katholiek onderwijs staken in de jaren vijftig van tijd tot tijd de kop op. De meningsverschillen liepen echter minder hoog op en werden sneller de kop ingedrukt dan in de eerste naoorlogse jaren, vooral dankzij zelfregulering en zelfcensuur. Deze zelfregulering bleek wel uit de heftige reacties die de Vereniging tot Verspreiding der Heilige Schrift in 1956 uitlokte met haar evangelisatiefolders.⁹¹ In deze folders waren baby’s afgebeeld die verklaarden dat ze later naar een christelijke school zouden gaan en dat zij niet hielden van mensen die Jezus niet omarmden. De katholieke schrijver Godfried Bomans had de folder voor de AVRO-radio belachelijk gemaakt en verklaarde vervolgens in alle ernst: ‘Als babies, die de Here Jezus liefhebben groot geworden zijn, kijken ze neer op mensen, die Hem niet liefhebben. Daar hebben de christelijke scholen voor gezorgd’.⁹²

Bomans’ kritiek was binnen het christelijk onderwijs niet in goede aarde gevallen, constateerde Van Hulst een paar maanden later in het protestantse onderwijsvakblad *Correspondentieblad de Christelijke Onderwijzer*, het tijdschrift dat in 1955 was ontstaan uit de fusie van de Unie en de Grote, die na decennialange onenigheid samen verder gingen als de Protestants-Christelijke Onderwijsvakvereniging (PCOV). Vooral de manier waarop Bomans intolerantie vereenzelvigde met het bijzonder onderwijs, zette kwaad bloed. Toch gingen de protestanten naar eigen oordeel niet vrijuit. Van Hulst citeerde de hervormde predikant Groenenberg, die Godfried Bomans in bescherming nam en schande sprak van de gewraakte folders. De kinderen die hadden verklaard dat zij niet hielden van ongelovigen bleken naar zijn idee

‘wel heel ver uit de buurt van de Here Jezus te zijn en zelfs de ergste farizeeërs al lang gepasseerd te zijn. (...) Hoe erg de folder was, voelde ik weer toen Godfried Bomans haar voor de mikrofoon voorlas in het Holbein restaurant in

---

⁸⁹ Ibidem.

⁹⁰ Ibidem jrg. 90, afl. 6-7, juni-juli 1956, 6.

⁹¹ *Correspondentieblad De Christelijke Onderwijzer* jrg. 2, afl. 34, 13 september 1956, 658.

⁹² Ibidem.

Rotterdam. Toen sloegen de vlammen van schaamte me weer uit. (...) Wat gooien wij christenen toch vaak onze eigen glazen in!’⁹³

Zelf verkoos Van Hulst de gulden middenweg. Hij beklagde zich over de laatdunkende wijze waarop Bomans over het bijzonder onderwijs sprak, maar betreurde de verspreiding van de folders evenzeer. Christelijke organisaties moesten zich tegenover hun medemensen ruimdenkender opstellen, vond Van Hulst. *Het Katholieke Schoolblad* was een jaar eerder tot een soortgelijke conclusie gekomen. Volgens het blad waren protestanten en katholieken in de eerste plaats mede-christenen.⁹⁴ Daarbij paste geen verdeeldheid. Om die reden waardeerde redacteur H.G. de Boer de groeiende toenadering tussen protestanten en katholieken. Wie intussen de schoolstrijd wilde voortzetten, kreeg met groeiende weerstand te maken. Toen *het Gereformeerd Gezinsblad*, het dagblad van de gereformeerd vrijgemaakten, in 1958 schreef dat het openbaar onderwijs de christelijke jeugd bedierf onder het mom van evangelisatie, sprak de PCOV daar schande van. Het adagium was immers: ‘Laat de kinderen tot Mij komen en verhindert ze niet’.⁹⁵

Binnen openbare onderwijsorganisaties werden dergelijke vormen van protestants en katholiek zelfverwijt graag gehoord. Met zichtbaar plezier memoreerde *Volksonderwijs* in 1956 het verhaal van het meisje en de ‘niks-school’, ‘waarmee voor enkele jaren vooral in het zuiden van het land nogal geleurd werd’.⁹⁶ Volgens het verhaal zou een meisje door haar ouders naar een openbare school zijn gestuurd, waarna het meisje huilend had uitgebracht: ‘Ik wil niet naar zo’n “niks-school”’.⁹⁷ Zelfverzekerd bond de redactie van *Volksonderwijs* de strijd met dit vooroordeel aan:

‘De Openbare school is de universele overheidsschool. Zij wil zijn de school van het gehele Nederlandse volk. Zij voelt zich geroepen al de kinderen van ons volk mede op te voeden en te onderwijzen (...) alle kinderen roept zij toe: Komt binnen mijn muren, en jullie allemaal wil ik onderwijzen en opvoeden tot alle Christelijke en Maatschappelijke deugden, d.w.z. tot Liefde voor de naaste, eerbied voor de schepping voor alles wat leeft en groeit, respect voor het schone en het verhevene. Zij wil aankweken gezinsszin, saamhorigheidsgevoel, verdraagzaamheid, eerbied voor de overtuiging van de anders denkende. (...) De openbare school een niks-school? Vele Nederlanders schijnen onze openbare school niet meer te kennen!’⁹⁸

---

⁹³ Ibidem.

⁹⁴ *Het Katholieke Schoolblad* jrg. 18, afl. 47, 3 december 1955, 794.

⁹⁵ *Correspondentieblad De Christelijke Onderwijzer* jrg. 4, afl.5, 6 februari 1958, 78. De redactie verwees hiermee naar Marcus 10:14.

⁹⁶ *Volksonderwijs* jrg. 90, afl. 11, november 1956, 12.

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ Ibidem.

Nu de waarde van verdraagzaamheid steeds breder werd onderkend, werd het zaak om die verdraagzaamheid krachtig met de openbare school te verbinden.

En zo ontstond de wedloop in ruimdenkendheid. Waar onderwijsorganisaties elkaar kort na de oorlog nog aanvielen op elkaars grondslag en beginselen, werd de onderlinge rivaliteit in de loop van de jaren vijftig gezocht rond het thema van ruimdenkendheid zelf. De discussie over ruimdenkendheid was in zekere zin een echo van de naoorlogse eenheidsgedachte, toen onderwijsorganisaties elkaar een gebrek aan gemeenschapszin in de schoenen schoven. Er was echter wel een belangrijk verschil: ditmaal overtuigden onderwijsorganisaties niet alleen elkaar, maar ook zichzelf van de noodzaak tot ruimdenkendheid. Eigen levensbeginselen en uitgangspunten werden weliswaar nog steeds belangrijk gevonden, maar moesten voortaan gepaard gaan met respect voor andersdenkenden. Personen die in deze reflexieve ruimdenkendheid tekortschoten golden niet alleen als onfatsoenlijk, maar werden in de loop van de jaren vijftig bovendien beschouwd als gelovigen die zich niet aan hun eigen principes hielden. Een respectvolle omgang met de naaste als medemens werd voorwaarde voor een oprecht beleefd geloof.

Vandaar dat de onderwijsorganisaties elkaar steeds vaker terechtwezen als men in eigen kring tekortschoot in het vereiste respect voor andersdenkenden. Een gebrek daaraan ondermijnde immers niet langer alleen de fatsoensnorm, maar bedreigde nu ook de oprechtheid van de eigen onderwijsorganisatie als zodanig. Kort nadat de Grote en de Unie in 1955 in de PCOV waren opgegaan, werd het thema van verdraagzaamheid en naastenliefde breed uitgemeten door de voormalige Unievoorzitter Tijmen Bos. In het gloednieuwe *Correspondentieblad de Christelijke Onderwijzer* maakte Bos duidelijk waarin het protestantse onderwijs van het openbare verschilde. Voorstanders van protestants onderwijs deelden een specifiek levensinzicht en meenden zich op grond daarvan te moeten verenigen. Volgens Bos verenigden pleitbezorgers van het protestants onderwijs zich op grond van gedeelde waarden en leidde dat niet zonder meer tot onverdraagzaamheid.⁹⁹ Ook de evangelisatiedrang van het bijzonder onderwijs was voor Bos eerder een bewijs van innerlijke overtuiging, dan een blijk van tekortschietend respect voor andersdenkenden. Toch lag onverdraagzaamheid wel op de loer, waarschuwde Bos, en moesten voorstanders van het bijzonder onderwijs daarop bedacht zijn:

‘Tot onze spijt moeten we toegeven, dat, hoewel het stelsel van confessioneel onderwijs niet includeert, dat onverdraagzame burgers worden gekweekt, er wel gevallen zijn, dat de betrokken opvoeders er schuldig aan zijn. Als de leerlingen het idee krijgen, dat Rooms-Katholieke mensen belachelijke, idiote dingen geloven, en hun kameraadjes van de openbare school halve of hele

---

⁹⁹ *Correspondentieblad De Christelijke Onderwijzer* jrg. 1, afl. 26, 30 juni 1955, 469.

heideneen zijn, die opgroeien voor galg en rad, dan is hier schuld: de onderwijzer, die oorzaak daarvan is, komt schromelijk te kort'.¹⁰⁰

Tevreden kon *Het Schoolblad* in 1955, met enig gevoel voor overdrijving, vaststellen dat de openbare school nog maar nauwelijks werd beschouwd als de school 'waar de Hitlers vandaan komen'.¹⁰¹ Als dergelijke 'vunze kletspraat' zich al aandienende, was dat volgens de redactie gelukkig eerder uitzondering dan regel geworden.

De ruimdenkendheid die daarmee werd verworven, had echter wel haar prijs. In zijn studie *Religion and the People of Western Europe* heeft de Britse historicus Hugh McLeod de verdeeldheid van het West-Europese christendom in de negentiende eeuw terecht geïnterpreteerd als teken van religieuze vitaliteit.¹⁰² Juist de bereidheid van mensen om voor hun overtuigingen te strijden, en daarbij het ongemakkelijke middel van ruzie in te zetten, laat zien dat men overtuigd is van het eigen gelijk en dat dit eigen gelijk hen wat waard is. Voor veel Nederlanders gold het gelijk van de eigen religieuze gemeenschap lang als vanzelfsprekend, mede omdat deze gemeenschap op impliciete wijze allerlei aspecten van het dagelijks leven omvatte, variërend van de bakker tot de school en de politieke voorkeur.¹⁰³

Deze vanzelfsprekendheid, en de zekerheid die daarmee gepaard ging, kwam in de jaren vijftig op losse schroeven te staan door de discussie over de verpersoonlijking van het geloofsleven. Die discussie bouwde voort op vooroorlogse intellectuele debatten, kreeg momentum door de ervaring van de oorlog, de daaropvolgende doorbraak en kerkelijke vernieuwingsbewegingen en werd binnen het onderwijs urgent door de schuivende machtsverhouding tussen openbaar en bijzonder onderwijs. Openbaren, confessionele protestanten en katholieken kregen de indruk dat de vooroorlogse schoolstrijd voorgoed tot het verleden behoorde en zochten houvast in de verpersoonlijking van hun beginselen, waardoor zij zich minder snel een scherp oordeel over andersdenkenden aanmatigden. Reflexieve ruimdenkendheid werd het onvoorziene, maar spoedig omarmde bijproduct van de verdwenen

---

¹⁰⁰ Ibidem.

¹⁰¹ *Het Schoolblad* jrg. 10, afl. 9, 5 maart 1955, 141.

¹⁰² Hugh McLeod, *Religion and the People of Western Europe 1789-1970* (Oxford 1981) v. Nochtans verklaart McLeod het verval van kerken in de jaren zestig uit de scherpe conflicten tussen progressieve en conservatieve gelovigen in dit decennium, vermoedelijk omdat hij religieuze conflicten enerzijds beschouwt als teken van vitaliteit, maar anderzijds als aanjager van secularisatie. Hugh McLeod, *The Religious Crisis of the 1960s* (Oxford 2007) 12-13.

¹⁰³ Peter van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland 1570-1990* (Amsterdam 1996) 202-203.

vanzelfsprekendheid van het eigen gelijk. De eigen grondslag gold niet langer als norm voor allen, maar werd een opvatting temidden van andere.

Verzuiling

Dankzij de coöperatieve geestelijke pluriformiteit die in de jaren vijftig was ontstaan, drong zich de vraag op of het bestaande onderwijsstelsel met zijn levensbeschouwelijke organisatievorm eigenlijk nog wel nodig was. Dit vraagstuk, dat in de jaren veertig nog werd aangeduid als een vraag naar de noodzaak van de Nederlandse 'hokjes- en schotjesgeest', werd in de jaren vijftig opgeworpen aan de hand van het begrip 'verzuiling'. Verzuiling wordt tegenwoordig vaak gebruikt als metaforische aanduiding van een historisch verschijnsel dat met de schoolstrijd in de negentiende eeuw begon en tot de jaren zestig van de twintigste eeuw voortduurde.¹⁰⁴ Het woord zelf ontstond echter pas later. Historici hebben het begrip herleid tot het interbellum, maar het begrip werd nog lang tussen aanhalingstekens gebruikt. Pas in de jaren vijftig werd het woord 'verzuiling' courant; in 1961 verscheen het voor het eerst in de *Van Dale*.¹⁰⁵

Enkele jaren eerder, rond 1955, verschenen de eerste artikelen over de verzuiling als maatschappelijk verschijnsel.¹⁰⁶ De socioloog J.P. Kruyt gold in deze jaren als de Nederlandse verzuilingsexpert bij uitstek en verzamelde nauwgezet de eerste kwantitatieve gegevens. Ook in de politiek maakte het begrip een opmars. Weinig verrassend stond de doorbraakpartij PvdA vooraan om zich op de verzuilingsdiscussie te storten en het concept te incorporeren in haar maatschappijkritiek. In december 1957 besteedde *Socialisme en Democratie*, het maandblad van de PvdA, daarom een apart nummer aan de 'verzuildheid'. Volgens de redactie was de verzuildheid 'één van de meest gevoelige problemen binnen ons volk'.¹⁰⁷

Maatschappelijke analyse en polemieken liepen vanaf het begin van de verzuilingsdiscussie door elkaar: als analytisch instrument viel de verzuiling nauwelijks los te koppelen van een oordeel over het verschijnsel. De zuilen

---

¹⁰⁴ Peter van Rooden, 'Long-term Religious Developments in the Netherlands, 1750-2000' in: Hugh McLeod en W. Ustorf (eds.), *The Decline of Christendom in Western Europe, 1750-2000* (Cambridge 2002) 113-129, aldaar 114.

¹⁰⁵ Talsma, 'Verantwoording' in: J.C.H. Blom en J. Talsma (red.), *De verzuiling voorbij. Godsdienst, stand en natie in de lange negentiende eeuw* (Amsterdam 2000), ix-xi, aldaar ix; Van Dam, *Staat van verzuiling*, 105-106.

¹⁰⁶ Enkele vroege voorbeelden van analytische beschouwingen over de verzuiling in Nederland zijn: Van Doorn, 'Verzuiling', Verwey-Jonker, 'De emancipatie-bewegingen' en J.P. Kruyt en W. Goddijn, 'Verzuiling en ontzuiling als sociologisch proces' in: A.N.J. den Hollander e.a. (red.) *Drift en Koers: een halve eeuw sociale verandering in Nederland* (Assen 1962) 227-263, aldaar 247.

¹⁰⁷ 'Ter inleiding', *Socialisme en Democratie* 14:12 (1957) 2.

werden voorgesteld als star, of juist als stabiel, als teken van de Nederlandse verdeeldheid of juist als stevige steunpilaren die het dak van de Nederlandse natie droegen. Ondanks de felle polemiek die het begrip verzuiling daardoor van meet af aan opriep, schiep de metafoor drie veronderstellingen die spoedig algemeen werden aanvaard: het idee dat de strijd tussen levensbeschouwelijke groepen in Nederland tot rust was gekomen, dat zij stabiele geloofsgemeenschappen had geschapen en dat deze geloofsgemeenschappen, elk vertegenwoordigd door een zuil, in essentie gelijksoortig en gelijkwaardig waren.¹⁰⁸

De voorstelling van de zuilen als statisch, stabiel, gelijksoortig en gelijkwaardig bleek invloedrijk en gaf bovendien aanleiding tot spot en polemiek. Wat was immers het nut van de geïnstitutionaliseerde verdeeldheid die de zuilen zo kernachtig verbeeldde? In voorafgaande decennia was deze vraag nauwelijks aan de orde gesteld. De afzonderlijke organisatie van katholieken, confessionele protestanten en 'neutralen', zowel binnen het onderwijs als daarbuiten, was immers vooral het gevolg van de sterke onenigheid tussen maatschappelijke groepen in deze tijd.¹⁰⁹ Maar nu de gemoederen tot bedaren kwamen, rees de vraag of confessionele organisatievormen eigenlijk nog wel nodig waren. De groeiende populariteit van de term 'verzuiling' was zowel het product als de aanjager van die vraag. Omdat de onderlinge rivaliteit tussen de levensbeschouwingen geleidelijk haar scherpe randjes verloor, won het beeld van stabiele, starre religieuze organisaties snel aan kracht. Zorgen over verdeeldheid en onderlinge strijd werden hierdoor getransformeerd tot verzuielde stabiliteit, wat het gevoel van ouderwetse, starre organisatievorming alleen maar versterkte.

Openbaar onderwijsbladen, die zich tot de vroege jaren vijftig vooral kwaad maakten over de hokjes- en schotjesgeest, veranderden nu hun toon. Vanaf ongeveer 1950 verschenen in *Het Schoolblad* de eerste spottende, neerbuigende artikelen over het verschijnsel 'verzuiling':

'Deze drie-zuilen-pret, die zijn ontstaan te danken heeft aan onze Wet op het L.O. [Lager Onderwijs – BM], breidt zich uit als iedere andere vetvlek en wordt in 't bijzonder van R.K. zijde gecultiveerd als een kostbaar kasplantje. Wel eens gehoord van een R.K. geitenfokvereniging en van de R.K., Prot. en Neutrale Karveoerders?'¹¹⁰

---

¹⁰⁸ Van Dam, *Staat van verzuiling*, 16.

¹⁰⁹ Vgl. Hans Knippenberg, 'Nationale integratie en de "etnisering" van katholieken en protestanten De rol van het onderwijs' in: Henk te Velde en Hans Verhage (red.), *De eenheid en de delen. Zuilvorming, onderwijs en natievorming in Nederland 1850-1900* (Amsterdam 1996) 177-196, aldaar 181-182.

¹¹⁰ *Het Schoolblad* jrg. 5, afl. 21, 3 juni 1950, 322.

Het beeld van de zich verspreidende vetvlek dat *Het Schoolblad* koos, was treffend. Uit eigentijds verzuilingsonderzoek bleek dat het organisatienetwerk van de levensbeschouwelijke groepen steeds verder uitdijde.¹¹¹ Tegelijkertijd constateerde socioloog Kruyt dat zich binnen deze gemeenschap krachten ontwikkelden die het organisatienetwerk ondermijnden: ‘verschillende, maar toch wel met elkaar samenhangende doorbraak-ideeën’.¹¹² De verzuilingsmetafoor bleek een krachtig wapen in de handen van de verzuilingscritici. Zij bood de mogelijkheid om de strijd van verschillende levensbeschouwelijke groepen met afstand te bezien en aan elkaar gelijk te stellen. Katholieken, protestanten en openbaren hadden elk hun eigen organisatienetwerk opgebouwd met gelijksoortige organisaties. Deze gelijkschakeling van protestanten, katholieken en openbaren wekte gemakkelijk de indruk dat levensbeschouwelijke organisatievorming vanwege haar uniformiteit overbodig was.

Dit gevoel van overbodigheid begon de discussie over de religieuze organisatievormen in het Nederlandse onderwijs steeds sterker te bepalen. De Nederlandse verzuilingsdrift werd steeds nadrukkelijker bespot, bijvoorbeeld in het boekje *Verzuiling*, in 1959 geschreven door Jan Blokker, Remco Campert en anderen, nadat in een klein dorp een derde kleuterschool was gebouwd, ‘opdat het handjevol kinderen voortaan gesepareerd zou kunnen fröbelen’.¹¹³ Op satirische wijze namen de auteurs de verzuiling onder de loep. De Nederlandse religieuze organisatiedrang werd met spotprenten belachelijk gemaakt: een pastoor toonde de leden van postduivenhoudersvereniging ‘Gloria’ een andersdenkende duif, een man verbood zijn echtgenote een vondeling in huis te nemen omdat het humanistisch zou zijn, een visverkoper vroeg zijn klant in welke krant hij het product moest verpakken.¹¹⁴ Maar meer nog stoorden de auteurs zich aan de onaantastbaarheid van de zuilen, waarover geen Nederlander zich leek te verbazen.¹¹⁵ De journalist Evert Werkman, die hierover onder het pseudoniem ‘Joost’ een gedicht in oud-Nederlands schreef, vatte de overlevingsdrang van de zuilen cynisch samen:

‘Wy stutten met ons dom Geweld
De Macht, die hier de Wetten stelt,
En weten niet van wycken,
Wy zullen nooyt, wat oock gebeurt,
Wie ons bekladt, wie ons besmeurt,

---

¹¹¹ Kruyt, *Verzuiling*, 23.

¹¹² Ibidem.

¹¹³ Jan Blokker e.a., *Verzuiling. Een Nederlands probleem al of niet voorzichtig benaderd* (Zaandijk 1959) 5.

¹¹⁴ Blokker e.a., *Verzuiling*, 28, 20, 6.

¹¹⁵ Ibidem, 5.

Noch barsten, noch bezwycken'.¹¹⁶

Nieuw engagement en groeiende twijfel

In september 1957 vond de vrijzinnig-protestantse onderwijsdeskundige Philip Idenburg in het tijdschrift *Volksonderwijs* een bereidwillig gehoor voor zijn opruiende redevoering. Instemmend citeerde het blad de scherpe woorden van Idenburg, die onlangs had gesproken van een Nederlandse 'verzuilingsziekte'. Nederlanders zouden volgens Idenburg 'bijna niets meer samen doen, alleen nog maar samen dienen in het leger. (...) De beginselverschillen in ons volk worden tot in de uiterste konsekventies doorgetrokken, op school en in het openbare leven. (...) De ander laat ons koud. Wij gaan ieder onze eigen weg.'¹¹⁷ De feiten leken hem daarin gelijk te geven. Toen de sociologen Kruyt en Goddijn korte tijd later hun klassiek geworden onderzoek naar verzuiling en ontzuiling in Nederland publiceerden, moesten zij op basis van hun kwantitatieve bevindingen constateren dat de verzuilingsgraad in Nederland, en dus de neiging tot levensbeschouwelijke afzondering, eerder toe- dan afnam.¹¹⁸

Hoewel hun bewijsmateriaal volop in de richting van toenemende verzuiling wees, wantrouwen beide onderzoekers hun eigen onderzoeksresultaten. Na de presentatie van hun kwantitatieve gegevens vroegen zij zich af of verzuiling wel aan institutionele indicatoren kon worden afgemeten. Kruyt en Goddijn noemden de doorbraak, de ontwikkelingen in de hervormde kerk, de oecumenische beweging, de felle debatten rondom het bisschoppelijk mandement van 1954 en de groeiende neiging tot samenwerking tussen de organisaties die zij zojuist als verzuild hadden aangemerkt.¹¹⁹ 'De samenwerking moge dan nog niet geleid hebben tot herziening der principiële uitgangspunten', stelden de onderzoekers vast, 'zij bevordert wel *wederzijds* begrip voor elkaar, en dat is een absolute voorwaarde om tot nieuwe structurele formaties te komen'.¹²⁰

In de jaren vijftig nam het wederzijds vertrouwen tussen de onderwijsorganisaties in ieder geval snel toe. Hoewel zij gescheiden bleven optrekken, groeiden zij in hun standpunten steeds dichterbij elkaar toe en leverden zij minder onderlinge strijd. Aanvankelijk werd die toenadering als een institutionele crisis geduid, vooral door protestanten en katholieken die de vroegere collectieve bezieling voor 'eigen scholen' zagen wegebben. Al snel begonnen zij echter de bakens te verzetten. Godsdienst werd voor het bijzonder onderwijs steeds minder onderwerp van collectieve strijd, maar groeide uit tot

---

¹¹⁶ Ibidem, 26. Werkman koos voor zijn spottende gedicht het metrum van psalm 68.

¹¹⁷ *Volksonderwijs* jrg. 91, afl. 9, september 1957, 4.

¹¹⁸ Kruyt en Goddijn, 'Verzuiling en ontzuiling', 247.

¹¹⁹ Ibidem, 249, 262-263.

¹²⁰ Ibidem, 249.

een zaak die binnen de eigen organisatie op persoonlijk niveau werd nagestreefd, een zaak van persoonlijke bezieling en het eigen geweten.

Dankzij deze nadruk op de individuele band tussen individu en God werd de vanzelfsprekendheid van de levensbeschouwelijke grondslag in het onderwijs ondermijnd. Geleidelijk rees de vraag of godsdienst nog langer als collectieve grondslag kon gelden. De ontluikende discussies over het persoonlijk geweten, na de oorlog aanvankelijk vooral in het openbaar en protestants-christelijk onderwijs gevoerd, bereikten nu ook het katholieke onderwijs en werden verder aangewakkerd door het debat over het bisschoppelijk mandement in 1954. Als gevolg van hun discussies over de verpersoonlijking van godsdienst en opvoeding stelden openbare, katholieke en protestantse onderwijsbestuurders zich steeds vaker de vraag of zij zich nog langer oordelen over de buitenwereld mochten aanmatigen. Gaf men hiermee geen blijk van tekortschietend respect voor de afwegingen van andersdenkenden? Het vroegere rotsvaste vertrouwen in de eigen grondslag maakte langzaam plaats voor de gedachte dat andersdenkenden de wereld niet per definitie op een verkeerde manier bezagen.

De groeiende aandacht voor andersdenkenden was daarmee een vorm van zelftwijfel geworden. Oude strijdmiddelen in het onderwijs boetten hierdoor snel aan kracht in. De kwestie van het jodenjongetje, die in 1952 nog hoog opspeelde, was aan het einde van de jaren vijftig bijna onvoorstelbaar geworden. Al in 1955 zorgden aanmerkelijk mildere propagandablaadjes waarin baby's zich uitspraken tegen het openbaar onderwijs voor forse commotie. Organisaties voor katholiek en protestants onderwijs werden steeds vatbaarder voor de religiekritiek die tien jaar eerder binnen de doorbraakbeweging had geklonken: godsdienst was nu een zaak van het individu, niet van instituties. Een katholieke vereniging voor handenarbeid had daardoor niet langer een vanzelfsprekend bestaansrecht, maar kon pas van betekenis zijn als het katholicisme hier ook daadwerkelijk werd beleefd en verdiept, zodat gelovigen hun eigen geloofsleven via de organisatie konden verrijken.¹²¹

Voor zover de pogingen tot geloofsverdieping in de jaren vijftig een crisis moesten bestrijden, was dat geen crisis van het geloofsleven zelf, maar een van zijn institutionalisering. Godsdienst en instituties lagen nog net in elkaars verlengde, maar de felle ideologische strijd die van oudsher gepaard ging met religieus verschil, verdampte in de jaren vijftig. De wens tot ruimdenkendheid verving de bekeringsijver in het onderwijs. Een groeiende nadruk op het eigen geweten beperkte de evangelisatiedrang en baande de weg voor verpersoonlijking van het geloofsleven. Zo ontstond eenheidszin in het van oudsher verdeelde onderwijsveld. De slepende schoolstrijd, aanvankelijk met

---

¹²¹ *Het Katholieke Schoolblad* jrg. 15, afl. 47, 6 december 1952, 773-774.

grote felheid gestreden, later als koude oorlog voortgezet, was aan het einde van de jaren vijftig echt voorbij.